

500266

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

X.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

BARANYAI DECSI JÁNOS

AZ CAIUS CRISPUS
SALLUSTIUSNAK
KÉT HISTÓRIÁJA

SZEBEN 1596

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1979

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

EDDIG MEGJELENT KÖTETEIBŐL:

- VI. Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő 1582. A kísérő tanulmányt írta Kovács Sándor Iván. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VII. Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár 1554–1555. A kísérő tanulmányt írta Tarnóc Márton. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VIII. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575. A kísérő tanulmányt írta Kulcsár Péter. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- IX. A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték. Várad 1566. A kísérő tanulmányt írta Schulek Tibor. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

- XI. Sambucus, Joannes: Emblemata. Antverpiae 1564. A kísérő tanulmányt írja August Buck (Marburg a/L.). A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
X.

SALLUSTIUSNAK
KÉT HISTÓRIÁJA

SZEREN 1796
MÁRZSÓI BÉNYÓ UTCA 17. SZÁM

SALLUSTIUSNAK
KÉT HISTÓRIÁJA

A KÉT HISTÓRIÁJA

KÖNYV ADÁS

YANJAS BÉLA

1796

NYELV- ÉS IRASMTUDOMÁNYI EGYETEM

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

SZERKESZTI
VARJAS BÉLA

X.

BARANYAI DECSI JÁNOS

AZ CAIUS CRISPUS
SALLUSTIUSNAK
KÉT HISTÓRIÁJA

SZEBEN 1596

BARANYAI DECSI JÁNOS

AZ CAIUS CRISPUS
SALLUSTIUSNAK
KÉT HISTÓRIÁJA

SZEBEN 1596

A KÍSÉRŐ TANULMÁNYT ÍRTA
KURCZ ÁGNES

A FAKSZIMILE SZÖVEGÉT GONDOZTA
VARJAS BÉLA

1979

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

BARANYAI DEZSŐ
AZ ÉLETTÉRTÉK
SÁLLÓTÉRTÉK
KÉT HISTÓRIA

1979

ISBN 963 05 1758 2 kötet
ISBN 963 05 1759 0 füzet

© Akadémiai Kiadó, Budapest • 1979

Printed in Hungary

BARANYAI DECSI JÁNOS SALLUSTIUS-FORDÍTÁSA

Nem véletlen, hogy az elmúlt években a szűkebb szakmai körökön túl annyira feltámadt az érdeklődés a 16. századi Magyarország iránt. Dráma, széles közönségnek is szóló történeti munka, publicisztika foglalkozik a sorsdöntő kérdésekkel, szituációkkal, egyéniségekkel, többnyire nem a „mi lett volna, ha?” társasjáték szabályai szerint, hanem felelősséggel és kíváncsisággal kutatva a magyar történelem és művelődés egyik legérdekesebb és legellentmondásosabb korszakában a későbbi fejlődés jellegét és útvonalát. Hogyan és miért követi egymást a fő- és köznemesség marakodása Mátyás központi hatalmának roncsain, a parasztháború és véres megtorlása, a teljes jogfosztottság és Mohács? Milyen összefüggéseket teremt az ország három részre szakadása, az urak pártoskodása, a török hódítás és az alföldi nép, terület és kultúra veszte, a reformáció térhódítása és elnyomása? Közben a mezővárosok polgárosodnak, a nagybirtokokon egyre fejlettebb a mezőgazdaság és az adminisztráció, egyre jobban kiépül az itthoni iskolarendszer, egyre nagyobb szerepet játszik a hazai értelmiség, megindul és terjed a könyvnyomtatás s véle együtt a magyar anyanyelvű kultúra, nemesi és polgári származású diákok tömegével utaznak külföldi egyetemekre, elsősorban Padovába és Krakkóba,

Bécsbe és Wittenbergbe, s hozzák haza az olasz reneszánsz és a német reformáció eszméit.

A Habsburg-ország rész művelt főurai, katolikus írói is részben abba a kulturális áramkörbe kapcsolódnak, mint Erdély reformált polgársága s az olasz reneszánsz kultúrát leginkább ápoló fejedelmi udvar. Éppen a vérzivataros 16. századra érett be nálunk a Nyugaton már korábban polgárjogot nyert — legalábbis a szépirodalomban már több száz évvel azelőtt otthonos — anyanyelvi kultúra. Nemcsak magyar, hanem horvát, szlovák, német, török szó és dallam járta a nemesi udvarokban is. Ekkor jelentkezett a klasszikusok humanista folytatásának, értékelésének, fordításának, magyarországi sajátosságokhoz alkalmazásának igénye. Az olykor meglehetősen brutális és kulináris élvezeteknek hódoló urak mellett látjuk már a reneszánsz udvarokban nevelkedett, kifinomult, testi-szellemi-művészeti kultúrájú nemesség képviselőit is, akik komor védelmi várak helyett immár lakályos, virágoskertes kastélyokban szerettek élni. Kincseket és könyveket gyűjtöttek, az udvari ünnepeken magyar és olasz zenészeket hallgattak, Boccaccio tollára való szerelmi bonyodalmakat szöttek életvidám aszszonyaikkal. Ám a túlságos örömbé feledkezésnek a meg-megújuló török támadások, a harci feladatokra való felkészülés és maguk a védelmi, elsősorban a végvári harcok útját állták.

Mégis megmaradt a klasszikus és az anyanyelvű kultúra kettőssége. A tudós világ elismerésére számító művek továbbra is latinul íródtak — a szépirodalom nem egy magyar nyelvű alkotása csak kéziratot lejegyzésben maradt. Még mindig kevés az olyan alkotó tudós

vagy szépíró (a kettőt nem nagyon lehet, nem is szabad elválasztani), aki tudatosan művelné anyanyelvét. S nem véletlen, hogy éppen a reformáció tömegpropagandára építő prédikátorai és tudós írói jelentettek meg magyarul igényes műveket.

Irodalomtörténeti berkekben sok szó esett az elmúlt évtizedekben a humanizmus és reformáció szerves kapcsolatáról. A némileg leegyszerűsített képlet különösen az oktatásban merevült sémává. De — és főleg — Magyarországon ez a kapcsolat dialektikus ellentmondásosságaival is szervesen fennállt. Erasmus közvetett tanítványai, szellemének, tanításának örökösei külföldről hazatérve, a magyar valóságra ráébredve, segítő-jobbító szándékoktól hevítve több-kevésbé végigjárták a reformáció útját.

Elsősorban a humanizmus fedezte fel a nemzeti nyelvet a tudomány és az olvasóknak szánt irodalom művelésére. Itáliában, a humanizmus bölcsőjében Dante (majd Petrarca) nevéhez kapcsolódik az olasz nyelv első s máris teljes értékű diadala. Dante a *De vulgari eloquentia* („Az anyanyelvi ékesszólásról”) című művében még latinul fejt ki a nemzeti nyelv fejlesztésének szükségességét: programját a *Commediá*-ban hajtotta végre a tökéletességig. Francia földön ezt a szerepet Joachim Du Bellay vállalta, aki *La Deffence et Illustration de la Langue Françoise* („A francia nyelv védelme és megvilágítása”, 1549) című tanulmányában nemzeti és esztétikai szempontokat hoz fel a francia nyelv kiművelhetőségére és kiművelésének fontosságára. Ő mondja, hogy az antik íróktól tanulni lehet és kell is, de ne a saját nyelvükön versenyezzünk velük, hanem fordításokkal.

Említettük, hogy a magyarországi anyanyelvű humanizmus kibontakozására a német humanisták, Erasmus és Melancton hatottak leginkább. Erasmustól kaptuk a nemzeti bibliafordításnak, az Ezópus-népszerűsítésnek, a közmondások összegyűjtésének, Melanctontól pedig a grammatika jelentőségének programját. Bibliái, vallásos szöveget fordítottak a kódexírók is, de korántsem filológiai pontossággal, nyelvművelői vagy politikai programmal. Az erasmista bibliafordítás Komjáthy Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János nevéhez fűződik. Pesti evangéliumfordítása kis stiláris remekmű, *Ezópus*-fordítása pedig a klasszikus irodalom első tolmácsolása anyanyelvünkön. Műve latin nyelvű előhangjában Erasmus programján is túlmutat, hazafias céljai vannak: látván, hogy a földkerekség nemzetei dúskálnak a fordításokban s mindenütt azon buzgólkodnak, hogy övéik nyelvét és szellemét finomítsák s szélteben elterjesszék, ő is hazájának akar szolgálni. Nem véletlen, hogy fordításai művészileg is sikerültek. Művéhez Horatiustól kölcsönzi a mottót: ez azt fejezi ki, hogy nem szó szerint, hanem a szöveg lényege szerint kell fordítani, s így mindig vissza tudja adni az eredeti szöveg gondolatát, sőt hangulatát is.

Sylvester János grammatikai előtanulmányokkal fogott *Új testamentum*-fordításához: nem Pesti fordítói elveit követte, hanem a fordítás pontosságára törekedett. Nyelvtanát és bibliafordítását, mint Turóczi Trostler József mondja, ugyanaz a két erő determinálja: „formájában, filológiai alapvetésében a humanitas Erasmiana, szellemében pedig a reformáció.” Ebben a levegőben nevelődik, él és alkot Bor-

nemisza Péter is, a humanista író, protestáns prédikátor, könyvnyomtató. Bécsi diákkorának emléke a magyar *Elektra* (1558). Voltaképpen protestáns humanista iskoladrámává dolgozta át a görög klasszikusokat kettős irodalmi célkitűzéssel: a wittenbergi humanista kör irányása szerint az ókori klasszikust mint erkölcsi tanítót állította a keresztény közösség elé; másik célja pedig a magyar nyelv művelése volt, amint ezt művéhez írt latin utószavában bőven ki is fejtette.

A magyar nyelv a humanista-reformációs fordításirodalomban valóban óriási lépésekkel haladt előre a század folyamán. Ebbe a hagyományba épül bele Baranyai Decsi János életműve és Sallustius-fordítása is a század végén. De más irányzathoz is kapcsolódik: a humanista történetíráshoz, nevezetesen a Báthori kor erdélyi történetíróihoz. A magyar múlt mellett a jelen eseményeit is fontosnak érezve kiváló tanultságú és felkészültségű nemesi, polgári származású írók fogtak tollat, s előbb maguknak magyarul, vázlatosan feljegyezték, majd latinul örökítették meg a 16. századi históriát. Baranyai Decsi is pályázott történetírói babérokra az olaszrajongó Báthori Zsigmond udvarában, de a tervezett egész magyar történetből csupán töredék maradt fenn. Utolsó műve lehetett ez, és korai halála akadályozhatta meg befejezését. Latin nyelven írta Forgách, Szamosközy példájára a *Commentarii de rebus Ungaricis*-t („Feljegyzések a magyar eseményekről”), nyilván nemzetközi elismerésre számítva. Kritikai történelmet akart írni, a *Képes krónika*, Turóczi és Zsámboki helyett inkább a tudományosabb Bonfini követte — őt is bírálva. Szellemi roko-

nánál, Heltai Gáspárnál, akinek magyar nyelvű krónikája 1575-ben jelent meg, inkább kapcsolódott tehát a szigorúbb humanista hagyományokhoz. Csak a X. decas és a XI. decas egy része maradt fenn, amely Báthori Zsigmond uralkodásának 1592 és 1598 közti eseményeit tárgyalja. Egyes — a fejedelemre nem túlságosan előnyös — tényeket elhallgat ugyan, de valótlant nem ír. Toldy Ferenc véleménye szerint „abban, amit fenntartott emlékkönyveiben, ő a legjobban értesült kútfő, objektív történetíró, egyszersmind művészi alkotó s a miénk közt e század legválasztékosabb latin prózaszerzője”.

*

Bár első irodalomtörténetírónk, Bod Péter *Magyar Athenas*-ában (1766) elismeréssel szól Decsi Jánosról és elég nagy helyet szentel neki, életéről nem sokat tudunk. 1560 után született a Baranya megyei Decs községben, családneve Czimor, illetve Csimor volt, humanista neve: Joannes Decius Barovius. A tolnai református iskola után Debrecenben, majd Kolozsvárt tanult. Innen a fiatal Bánffy Ferencsel — mint nevelő és tanulótárs — 1587-ben európai tanulmányútra indult. Útvonaluk: Moldva, Kisorosz-, Poroszország, Pomeránia, Brandenburg — végcéljuk: Wittenberg. Feltehetőleg itt ismerkedett meg tüzetesebben a német humanista kultúrával. Néhány évet időzik Wittenbergben, s már ekkor munkálkodik az erasmusi adagiák, közmondások átdolgozásán. Neve ismertté válik az idegen földön. Kapcsolatba kerül a fiatal Szenci Molnár Alberttel, aki később majd szótárának készítéséhez felhasználja az *Adagiá*-t,

és a szótár előszavában meg is említi Decsinél tett tisztelgő jellegű látogatását. Wittenberg után Strasbourg következett, s talán járt Francia- és Olaszországban is. 1592-ben tért haza, de a törökök pusztításai elől Baranyából Erdélybe menekült. Báthori Zsigmond fejedelem pártfogolta, s egy év múlva a marosvásárhelyi református iskolában lett tanár, majd rektor. Halálának időpontja sem tisztázott, feltehetőleg 1601-ben, fiatalon halt meg.

Ez a fiatal tanár kora egyik legsokoldalúbb, legtehetségesebb, leghaladóbb jellegű tudósa volt. Ismeretessé vált úgy is, mint latin költő: búcsúzó verseket írt wittenbergi tanuló társaihoz, s megírta prózában útirajzát is *Hodoeporicon Itineris Transylvanici, Moldavici, Russici, etc.* („Verses útinapló az erdélyi, moldvai, orosz stb. útról”) címmel, amely Wittenbergben 1587-ben jelent meg. Később Báthori Zsigmond haditetteiről is írt magasztaló költeményt.

Legkorábbi tudományos művét Strasbourgban adta ki 1591-ben. A *Synopsis Philosophiae* („A filozófia foglalata”) szinte már Apácai Csere János munkásságát idézi. Itt az arisztotelészi filozófia híveként vizsgálta az elméleti és gyakorlati bölcsélet rendszerét, 570 tételben gyűjtve össze a tanítandó ismereteket a matematika, fizika, metafizika, etika, politika és gazdaságtan tárgyából. Még inkább Apácai nagy elődjének érezzük, ha elolvassuk a hunszkita írásról szóló levelét. Bod Péter a *Magyar Athenas* elején idézi, jól látva kultúrpolitikai fontosságát. A buzdító hangú levél Telegdi Jánosnak szól, aki *Rudimentá*-jában az akkor felfedezett írást ismerteti. Decsi szerint ezt az írást nemcsak minden iskolában kell a gyerme-

keknek előadni és megtanítani, hanem tanulja meg minden rendbéli magyar ember: gyermekek, ifjak, öregek, *asszonyok*, nemesek és *paraszatok*, röviden mindenki, aki magyarnak vallja magát.

Már Kolozsvárt jelent meg 1595-ben a *Syn-agma institutionum iuris Imperialis ac Ungarici* című jogtudományi munkája („A magyar és a császári jogszabályok gyűjteménye”). Javaslata szerint a magyar jogot a római jog alapján kellene kiigazítani. Ez is korára jellemző humanista gondolat.

Említettük, hogy az erasmista nyelvművelési program wittenbergi tanulóéveitől kezdve foglalkoztatta. Utolsó kiadott munkája Erasmus szólásgyűjteménye nyomán készült: *Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque* („Ötezer görög-latin-magyar szólás”) címmel Bártfán jelent meg 1598-ban. Erasmus eredetileg háromezer szólást és közmondást gyűjtött össze, művét aztán kora humanistái kiegészítették, s ezt a bővített gyűjteményt látta el Decsi János a szólások magyar megfelelőjével vagy magyarázatával. Vele kezdődik a közmondások iránti érdeklődés a magyar irodalomban. Igaz, hogy a tudatosan humanista stíluseszményekhez igazodó Bornemisza Péter s a humanista műveltséggel bíró, de azzal sok tekintetben ellenkezésbe kerülő Heltai Gáspár is egyaránt tisztelte a közmondásokat, a bennük megnyilatkozó régi bölcsességet. Decsi érdeme mégis igen nagy, éppen azért, mert először ő gyűjtötte össze az akkori szólásokat, közmondásokat, s adagiáit több mint másfélszáz év múlva is „szükséges és hasznos könyvecskének” tarthatta Bod Péter. A mű előszava természetesen

itt is latin: kifejti, hogy a szólások régtől fogva a bölcsességet tükrözik. Bibliai, antik példák után elismeréssel szól Erasmus „herkulesi munkájáról”. Mint tudatos stilizta adja elő, hogy a közmondás a stílus ékesítésére, rövid, érthető kifejezésre, meggyőzésre alkalmas; újdonságával felkelti az olvasó érdeklődését, rövidségével gyönyörködteti, s tekintélyével elhitei igazságát. Decsi tehát nagyon jól látja, hogy művével „nyelvújító” tevékenységet végez, s csak hallomásból ismeri az előtte levő, de fenn nem maradt próbálkozásokat.

Baranyai Decsi János legjelentősebb alkotása a Sallustius-fordítás. Nyelvművelői, oktatói, politikai programjának összegezése 1595-ben készült el. Ezzel a könyvvel indult az ókori prózaírók magyar fordításának sorozata. Miért éppen Sallustius szövegét fordította? Az ókori író különleges, tömör, archaizáló és grecizáló stílusának megközelítése a latinul olvasóknak is izgalmas feladat. Ábrázolásmódját, jellemzéseit, fiktív beszédeit és leveleit a császárkortól kezdve nagyra tartották és méltányolták. Hatása a középkorban sem csökkent, s a humanizmus Cicero és Vergílius mellett a legjobban kedvelte. Számos kódexmásolatot készítettek műveiről, majd a könyvnyomtatás feltalálásának és elterjedésének szinte első évtizedeitől fogva számos kiadást ért meg. Eredeti történeti munkák alkotásában is kedvelt stilisztikai minta, történeti forrás volt.

*

1813-ban elemi csapás tört Eger városára és a környékre: kiáradt az Eger patak. A károsultak az árvízből kimentett, számukra kevésbé fontos

tárgyak eladogatásával próbáltak segíteni magukon. Így jutott az akkoriban ott élő Szentmiklóssy Alajoshoz is Sallustius addig ismeretlen fordítása „Baronyai Decsi János által 1596, kisdéd 8 rétbén”. A könyvet Szentmiklóssy a legilletékesebb olvasónak, Kazinczy Ferencnek küldte el, s a kissé csonka példányt (A Jugurthaháborúról szóló munka vége hiányzik) Kazinczy ismertette az *Erdélyi Múzeum*-ban. A Catilina „országárulásáról” és Jugurtha „rómaiak ellen viselt hadáról” írt történeti munkák közreadása nyomán az olvasó akaratlanul is párhuzamot vonhatott a rómaiak és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem tettei között. Az ajánlás is Báthorinak van címezve, mégpedig különleges alkalomból: így nyilvánítja szerencsekívánatait, amiért a Havasalföldről megszalasztották és szétverték a barbár csapatokat, s a német császártól is épségben tért meg a fejedelem.

A fordítás előszava nemcsak azért figyelemre méltó, mert immár magyar nyelvű — programadó nyilatkozat is, amelyből Decsi egész munkásságára fény derül. Ismét „minden renden való” emberekhez szól Sallustiusszal együtt azért, hogy az ember — az oktalan állatoktól különbözően — értelmes foglalatosságokkal töltse idejét. Kiváltképpen a fejedelmek, urak, nemesemberek okítását célozza, hogy a történelemből „tisztességes dolgokat . . . mind pengig had viselésben való eszességet és jó módot” tanuljanak, akár csak a régi nevezetes fejedelmek, mind Nagy Sándor vagy a híres római hadvezérek, mint Scipio Africanus és Lucullus. Sallustius munkájából kiderül, „mint kellyen az bölcs és eszes tanácsoknak szóllani . . . , az nemes rendnek és fő-fő embereknek vétkeket meg-

dorgálni . . . , hadra készülni, sereget gyűjteni, tábort járni, sereget állatni, népet biztatni, és minden dolgokban az jó hadnagyoknak magokat bölcsen és jól viselniék”. A *Jugurthá*-val a hadvezér, a *Catiliná*-val főleg a politikus érényeire tanítja a főrendeket, s rámutat arra, hogy milyen veszedelmes az ország függetlensége szempontjából a pártoskodás. Harmadik célja egészen eredeti: minden rendbéli tudós embernek, de főképpen a felső renden valóknak akar utat mutatni a fordítással, hogy efféle tisztességes mulatságban foglalják el magukat, azaz ne tobzódjanak, vadásszanak, hanem — mint Cicero vagy Julius Caesar — maguk is könyvírásra adják fejüket. „Nem árt az penna az kopjának, sem a könyv az pajzsnak.” Jó volna Sallustius után a többi latin történetíró is magyarra fordítani, „úgy tanulnának eszeséget és úgy tudnák megböcsülleni efféle munkákat”. Végül abban jelöli meg munkája egyik indítékát, hogy a török felett újabban annyi győzelmet arattak. „Ki nem csudálkoznék és nem örülne azon, hogy ilyen világbíró fejedelemnek (= a török szultánnak) országos hadát az kegyelmes Isten az mi fejedelmünk által megvereté és megszegyeníté.” Nyilván Isten maga cselekszik „fejedelmünk által az pogányságnak megverésében”.

A humanista tudósok, hazafias prédikátorok 16. századi szólamából kihallatszik, a korszak valamennyi égetően fontos kérdéséhez kapcsolódik Baranyai Decsi János Sallustius-fordítása. Az előszóban hangsúlyozott szempontokat egészítik ki a kiadás lapszéli jegyzetei, margináliái. Nemcsak summázó megjegyzések ezek — történetek, természeti jelenségek, levelek és szó-

noklatok jelzései —, hanem többnyire morali-
záló, még inkább katonapolitikai utasítások is.
A margináliákra nemcsak a kordivat, az anno-
tációs kiadások divatja miatt volt szükség, ha-
nem amiatt is, hogy a szöveg áttekinthetőbb
legyen, mert a fordítás még a sallustiusi feje-
zetekre osztást sem tartotta meg, a nyomtatás-
ban az egész szöveg bekezdések nélkül egybe-
folyik. Decsi a hadviselésre hívja fel leginkább
a figyelmet e jegyzetekben, s példát természe-
tesen nemcsak a rómaiaktól, hanem Jugurthá-
tól is vesz. „Bolond hadnagy télbe kezd az had-
hoz.” „Mint kellyen az hadnagynak az népet
katonai szenvedésre tanítani.” „Mint kellyen
ellenség földére menni.” „Hatalmasb ellenség-
gel való viadalnak módgya.” „Paraszt népnek
hadra való tanítása.” (A gaetulusok vad tör-
zséről van szó.) Ez a tendencia teljesedik majd ki
Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagy*-ában ötven év múl-
va: ő Tacitushoz írt hadtudományi kommentárt.

A felhívó jellegű széljegyzetek más részei a
protestáns iskolamesterre vallanak. Az ország-
ban dúló egyenetlenséget, az általános emberi
hibákat ostorozza, de elárulja polgári szármá-
zását is, amikor a nemesi gögre hívja fel a fi-
gyelmet. Néhány példa a moralizálásra: „Az
nyomorult (= szegény) embernek keveset hisz-
nek.” „Az kívánság és harag gonosz tanács-
adók.” „Az Numidák mértékletes életek.” „Kaz-
dagság szépség múlandó.” „Mindeneket tör-
vény szerént kell büntetni.” „Merészség had-
ban, igazság békeségkor.” A Philaenusok ön-
feláldozása: „Hazánk szeretésének szép pél-
dája.” Következétesen *Isten*-t fordít, amikor a
latin szövegben az *istenek* többes számban áll,
így a marginália szerint is: „Isten aggya az győ-

zedelmet." Capsa város lakosainak kiirtását már Sallustius is mentegezni próbálja, Decsi a széljegyzetben még kifejezettebben hangsúlyozza: „Az magok megadókat bántani nem kell." A humanista tanárról vall: „Deákságot kell egyéb dolgok előtt tanulni." A nemességet csipkedi: „Az kevélység az nemességnek szokott vétke." Noha a latin eredetiben csupán Jugurtha félelméről esik szó, a marginália erőteljesebb: „Az kegyetlen fejedelmeknek gonosz lelkiismeretök." Kora tudományának megfelelően a lapszéli jegyzet még ki is igazítja Sallustius szövegét. A latin író a három világrészről beszél, a marginália szerint viszont: „Ez világnak három része vagy, *negyedik az új.*" Számunkra meglepő, de korában a filológiai hűség útját járó humanisták sem ütközhettek meg az olyasfajta aktualizáláson, hogy az etruriai rabszolgalázadást — nyilván 1514-re emlékezve — így kommentálja a fordító: „Hetruriában való körösztöshad." Tudatosan igyekszik követni a szöveg fordításában is az eredetit, nem magyarít és nem költ át, de — érthetően — „elvi engedményeket" nem tesz; egy 16. századi keresztyén nem írhatja az isteneket többes számban, és a korabeli fordításokban más aktualizálás is úgyszólván kötelező volt. Így: „in suppliciis deorum" = *az ISTENI tiszteletben*; „delubra spoliare" = *szentegyházaknak megfosztása*; „sacerdote Vestae" = *Apáczákkal*; „in aedem" = *szentegyházban*. A népneveket is a korabeli magyar szóhasználattal adja vissza: „Italici" = *olaszok*; „Galli" = *francuzok*; „Hispania" = *Spanyolország*.

Mindezzel kora olvasói számára szeretné érthetővé tenni — minden különösebb magyarázat

nélkül — az ókori körülményeket. A hónap-
neveket is ezért magyarítja meg („mense Ianu-
ario” = *bódog asszony havában*; „circiter nonas
Decembris” = *Karácson havának 5 napján*
stb.). De ugyanide tartoznak bizonyos társadal-
mi kifejezések is: „vulgus fuimus” = *csak pa-
raszt embereknek tartattunk*; „hominem multa-
rum imaginum” = *... címeres levelekkel bővöl-
ködnek*; „natus haud obscuro loco” = *jó renden
való nemes ember*; „sibi patricio homini” = *ü
neki uri nemzetből levő embernek* — holott a „vul-
gus”: tömeg (lenéző értelemben); a római ne-
mességnek nem címeres levelei voltak, hanem az
ősök viaszképmásait őrizték s nem homályba
vesző házban születtek; a patríciusok pedig a
legősibb szenátori rend tagjai, illetve leszármá-
zottai.

Mai fordítók is kísérleteznek a különleges la-
tin terminus technicusok — hivatali címek,
betegség- és helynevek — modernizálásával,
és gyakran kényszerülnek kompromisszumos
megoldásokra. A *consul*-okat évenként választ-
tották az impérium vezetésére, Decsi egyszer
„országbíró”-nak, többször „polgármester”-nek
jelöli őket. A *tribunus plebis* elfogadott fordítása
ma is csak néptribunus — Decsi körülírással
próbálkozik: „ki az kösség dolgának gongya
viselőjévé tétetett vala”. A *quaestor* = „kincs-
tartó”, a *praetor* = „ítélőbíró” fordításával
megelégedhetünk, a népgyűlés megszólítására
alkalmazott *Quirites* (= polgárok) magyarítása
már messze visz: „országbeli uraim, jó uraim”.
Körülírva magyarázza meg az *Aboriginés* nép-
nevet: „az kik azelőtt az Olaszországot lakták”
— s a *proskripcio* egy szóval visszaadhatatlan
fogalmát is: „halálra való számkivetés.”

Az aktualizálások ellenére kitűnik, hogy Decsi nem átdolgozást kívánt nyújtani, mint Bornemisza az *Elektrá*-ban, hanem Sylvester fordítói elveit követve erősen tartotta magát az eredeti szöveghez. Ez persze néha a szöveg szépségét rontja. Így: *patiens laborum* = „munkaszenvedők”; *per homines talis negotii artifices* = „eféle dolgokban való mesterséges (= jártas, ügyes) emberek által”; *novarum rerum avidum esse* (lázongó, forradalmár) = „új dolgoknak kívánója volna”; *capite censos* = „fejekön marattakat” (vagyontalan, csak fejadót fizető polgárokat); *praeceps agor* = „űzettetem hanyat homlok” (vesztembe kergetnek) stb. A *contio* (népgyűlés, katonák gyűlése) értelmezésével nem tud megbirkózni, hibát is elkövet a fordítás során: *pro contione* (katonai gyűlés előtt) nála „közönséges helyen”; *advocata contione* (összehíván a gyűlést) nála „az országot összehíván”. Olykor a latin szó többértelműségéből adódnak félreértései, így a *parens* (engedelmeskedő, alattvaló) a *Jugurtha*-fordítás 2. levelének versóján „szülő” lesz, a *magistratus et imperia* (polgári és katonai hatalmat) = „tisztviseléseket és birodalmokat”; *quasi per saturam* (csak úgy összevissza) = „úgy mint az Satyra törvény szerint”, *alta* (itt: mély) = „magas” stb. A 80. levélben egy „Ligus nevű közkatona” szerepel, holott egy *liguriani*-ról van szó. De az ilyen hibák és félreértések igen ritkák; a szöveget mélyen érti és jól értelmezi. Mindössze nyolc helyen bukkantunk egy-egy szó kihagyására, még ritkábban latin szavakra a magyar szövegben. Ezzel szemben latinizmusok, latinos szerkezetek — a korabeli nyelvállapotnak megfelelően — még sok helyt előfordulnak. Leggyakrabban a

függő mondatok (azaz a mellékmondatok) állítmányát alkalmazza a latin coniunctivusnak megfelelő igemódhoz; néha az accusativus cum infinitivo formát (a magyarban is előfordulhat ritkán ilyen szerkezetekben: „látom apámat jönni”) átülteti, s azzal próbálja magyarossá tenni, hogy ragozza a főnévi igenevet, akár Bornemisza: *neu vivere contemptus viderer* = (ne látsszam úgy, mintha megvetnének) „hogyláttatnám utálatban élnem”; *memineris te virum esse* (= emlékezz arra, hogy férfi vagy) = „megemlékezzél magadat férfiúnak lenni”.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a magyar nyelv tudatos művelése, pallérozása csak nemrég kezdődött; mekkora erőfeszítésébe került még a 19. századi nyelvújítóknak is megfelelő, tömör, kifejező szavakat, fordulatokat alkotni. Latin szövegek mai fordítója is eltöpreng a sokértelmű *virtus* magyarításán — Decsi egyszer „emberkedés”-sel, egyszer „jóságos cselekedet”-tel próbálkozik. Az *auctores* (források, szerzők) fordítása Decsi szövegében „az kik találtak”, az *infectis rebus* (dolguk végezetlen): „semmi véggel”, az *ambitio* (hivatalhajhászás, becsvágy): „tisztesség kívánás”; a *civile bellum* (polgárháború): „otthon való had”; a *vanitas* (hiúság): „hiába való természeti”; *stupri vetus consuetudo* (régiviszonya): „paráznaság által való nyájassága”. Vannak azonban olyan sikerült neologizmusai, érdekes szókapcsolatai, amelyek a magyar irodalomban itt fordulnak elő először, s ha nem is maradtak elevenek, tudatos nyelvművelő tevékenységről vallanak. Így a *fidem obstringere* = „hitet adni”, *spirans* (lélegző — az ígét egyébként Decsi is ismeri) =

„lelket vehet vala”, *ius nullum* (semmi jog) = „törvéntelenség”. Szarvas—Simonyi *Nyelvtörténeti Szótár*-a szerint a *periculose, perniciose* visszaadására először itt fordul elő: „veszedelmesen”, s ugyancsak Decsi szövege az első írott forrás a *jövendőlni* igére. Elsőnek Molnár Albert bibliájából idézi a *Nyelvtörténeti Szótár* a *magnificus* (kérkedő) visszaadására a „szarvat emelt vala magának” szólást, amely valószínűleg népi eredetű: Decsi a *Jugurtha* 55. fejezetében már alkalmazza.

A köznyelv ízességét érezzük azon a néhány helyen, ahol a tartalmi húség kedvéért el mer szakadni a latintól. Így pl. *signo dato* (adott jelre, csatajelre) = „dobot ütven és trombitát fúván”, illetve: „trombita szót hallván” (az előző megoldás annál érdekesebb, mert találkozunk a nagyjából vele egykorú *Cantio de militibus pulchra* 60. sorával: „Dobot ütének, trombitát fúatának”, tehát egy elterjedt sztereotip fordulatról lehet szó); *dicundo* (mondogatva, beszédeivel) = „fülökben rágván”; *alieni appetens* = „más ember marhájának kívánója”; a *creditum abiuraverat* kifejezést pedig így magyarázza meg: „nála letött marhát eleskütt vala”.

Erőteljes, szép fordulatokban gazdag ez a fordítás, és igyekszik a retorikus alakzatokat, kihegyezett szentenciákat is visszaadni. „Az én véretem mindeneknél inkább szonjuhozza.” „Fegyver miá kénlódgyam-e inkább, avagy éhség miá, nem tudom.” „Ebből az szép országból ilyen igen tunyává, és jóból ilyen igen gonosszá lött légyen.” A *non est consilium* (= nincs szándékom) = „eszemben sincs”; a latin szöveg jelentésárnyalatához híven *fortuna* = „vakszerencse”.

Végül is sikerült Baranyai Decsi Jánosnak a század felfogásához képest megbízható fordítást alkotnia, megbírkózni a latin szöveg nehézségeivel, és attól ösztönözve új kifejezéseket, érdekes szókapcsolatokat teremtenie. De korántsem csak nyelvtörténeti érdemeket szerzett. A Sallustius-fordítás kora prózairodalmának talán legkiemelkedőbb alkotása. Decsi János magyar stílusa nemhogy nem áll Bornemisziáé, sőt Heltaié mögött, hanem nagy kifejezőképességével, merészségével a nyelv kezelésében még jobban megközelíti a modern prózát, mint ők. Szövege könnyen olvasható, a cselekményes részeket is ügyesen tolmácsolja, noha itt helyenként a sok „vala” egyhangúvá teszi. Mégis a jóhangzás érdekében egy összetett mondaton belül többször keveri a múlt időket. Sallustius nagy gondot fordított a történelembe iktatott jellemzésekre, beszédekre. Decsi is itt mutogatja leginkább orozslánkörmeit. Igaz, hogy a bomló római köztársaság feslett világának könnyűvérű, szellemes és kellemes asszonyából, Semproniiából Decsi egy 16. századbeli parázna nemesasszonyt formált, de ebben nem marasztalhatjuk el a marosvásárhelyi rektort. A kemény és tiszta életű ifjabb Cato szigorúsága már jobban megfér a protestáns prédikátorirodalomban általános erőteljes, ostromzó hanggal.

„Mert más ember javának tékozlása adakozásnak: és gonosz dolgokban való vakmerőség erősségnek hivattatik. Azért jutott az ország ez utolsó nyavalyára. Ámbár legyenek adakozók az frigyes társainknak jószágokból, mivel hogy ilyen szokásunk kezdett immár len-

ni. Ám legyenek irgalmasok az ország kén-
csének lopóihoz: csak űk a mi vérünket
ne adgyák el, és midőn egynéhány latornak
kedveznek, minnyájunkat ne veszessenek
el.”

Decsi Sallustius-fordításának igen szép rész-
lete Catilina két beszéde (a 15—17., illetve a
47—49. levélen), de talán a legjobban sikerült
Marius beszéde a Jugurtha-háborúból (a kiadás
69. levelétől a 74. versójáig terjed). Marius, a
népből jött hadvezér a népgyűlésen tartott szó-
noklatában a szenátuspártot támadja: az igazi
nemességet csak virtussal szerezhethjük meg.
Sallustius művészi ábrázolásmódja a latin ere-
detiben is kitetszik: Marius egészen másként
beszél, mint a többi szereplő. Retorikus kör-
mondatok helyett tagolt, népies, „faragatlan”
mondatok sorakoznak egymás után, a szónok
ismétlésekbe is bocsátkozik, de a római népet,
a katonákat valószínűleg ilyesféle beszédekkel
lehetett igazán meggyőzni. Decsi Jánosnak sem
eshetett nehezére visszaadni Sallustius „népi”
hangvételét, így az ő Mariusa egyaránt illik
Róma fórumára és egy végvár főterére.

Nemesak köznyelvi szólások, fordulatok nyo-
mozhatók ki Decsi munkájában: a már idézett
Signo dato fordítása is példa lehet arra, hogy a
históriás énekek frazeológiájából is kölcsönzött.
A *fama*, illetve *nomen* szavakat „hírnév”-nek
fordítja; az összetett szó két tagja ekkor még
nem forrt egybe, mindkettő külön ragozódott.
A *Jugurtha* 18. fejezetében olvassuk a numidák-
ról: *nomen gloriámque sibi addidere* (hírnevet és
dicsőséget szereztek). Decsinél (a kiadás 17.
levelén):

Első hallásra felötlik a sor ritmikussága: ez régi magyar ritmus, háromütemű tizes (és magoknak || hírt nevet szer || zének). Decsi észrevehette a latin prózaritmust, és talán maga is versidézettel fordított. Anonymus jokulátorénekeket idézett, azaz fordíthatott magyarról latinra hasonló frázis visszaadásakor, s későbbi fennmaradt históriás énekekben is megcsendül ilyesféle sztereotip fordulat.

*

Decsi János fordításának kritikai elemzése igazán csak akkor lenne filológiailag megbízható, ha pontosan ismernénk, milyen latin kiadás volt keze ügyében. Erre nézve azonban semmiféle útbaigazítást nem találunk sem a szerzőnél, sem másutt. Csak magához a szöveghez folyamodhattunk segítségért. Összevetettük a fordítást Sallustius latin szövegének kritikai kiadásával és az itt szereplő kódexvariánsokkal. Mintegy 36—37 észrevehető eltérést találtunk, ezek egy része nem is szerepelt a kódexekben, tehát csak a nyomtatott kiadásokban fordulhatott elő szövegromlás. Sallustius-ősnomtatványt is őriznek hazai könyvtáraink, a 16. századi ún. „antikvák” között pedig csak az Országos Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár majdnem harminc kiadásnak van birtokában. A velencei Valla-Soldus-Laetus kommentálta ősnomtatványokban még legalább annyi eltérésre bukkanhattunk Decsi szövegétől, mint ahány egyezésre. Sokkal közelebb állnak már a 16. századi leydeni, bázeli,

költni kiadások. A legnagyobb valószínűség szerint Baranyai Decsi János forrása az 1564-es bázeli Henricus Petri-féle bő kommentáros kiadás lehetett, amely a Glareanus-kommentáros kölni Gymnicus-kiadástól (1544) csupán egy helyen tér el — de éppen ez az eltérés támogatja, hogy Petri- vagy egy Petriéhez teljesen közel álló nyomtatvány volt Decsi birtokában. Az igeragozásban Decsi mindig szigorúan tartotta magát a latin eredeti egyes és többes szám használatához. A *Jugurtha* 9. fejezetében minden más kiadás a *graturol* (szerencsét kívánok, hálát mondok) egyes számú alakját hozza, egyedül Petri nyomtatványában: *gratulamur*, Decsinél: *örvendezünc*. A latin nevek helyesírása, sőt egyes fordulataiban címlapja is minden másnál inkább emlékeztet Decsiére. Természetesen az sem lehetetlen, hogy más kiadásokat is felhasználott a magyar fordításhoz.

*

Decsi János Sallustius-fordítása, a 16. század egyik nagy író- és tudósegénységének alkotása szervesen illeszkedik bele az irodalmi, sőt az orális költői hagyományokba, s létrejött nemcsak hazafias, politikai vagy pedagógiai szempontból, hanem nyelvünk művelésének, gazdagításának, felemelésének szempontjából is fontos pozitívum volt, hatalmas eredmény. Bár hosszú ideig lappangott, felbukkanása a 19. század elején rendkívül időszerű. Említettük, hogy az első — csonka — példányt Kazinczy Ferencnek küldték el (ezt ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi), annak, aki Magyarországon a legméltóbb volt erre az ajándékra.

Nemcsak nyelvújító és irodalomszervező tevékenysége miatt. Még fogságában kezdte s több mint harminc év alatt kilencszer fordította le ő maga is Sallustiuszt. Híven követte a latin szöveg szóárnyalatait, sőt hanglejtését is. A végletekig csiszolt mű legkedvesebb fordítása csak halála után jelent meg. Az évtizedekig tartó munkához megszerzett minden nyugati nyelven megjelent fordítást, amihez csak hozzájuthatott, s megpróbált meríteni Szentgyörgyi Gellért 1811—1812-ben megjelent, illetőleg Dugonics András kéziratos Sallustius-fordításából is. De a szövegek összevetésekor érezhető, hogy leginkább Decsi János egy-egy megoldása kapta meg. Olykor ugyanis tudatosan archaizálva vesz át nagy elődjétől egy-egy fordulatot: „Rómában minden áros.” Mindkettejük fordítása a korabeli irodalommal kapcsolatos eleven irodalmi feladat volt, nem csupán iskolás, filológiai tolmácsolás, mint Szentgyörgyié, vagy a „gázolásig” menő, képzelhetetlen szabadságú nekirugaszkodás, mint Dugonicsé. Baranyai Decsi fordítása Kazinczyéval együtt az irodalmi nyelv megteremtéséért vívott harc egy-egy szakaszát tükrözi, s ugyanakkor a latin szerzőt is híven szólaltatja meg magyarul.

Egyetlen teljes példányát ismerjük Baranyai Decsi János könyvének: ezt a Magyar Tudományos Akadémia őrzi a reformkori nagy könyvgyűjtő, Jankovich Miklós hagyatékából. Csonka példányokkal a reformkor más tudósai, irodalompártolói (Horvát István, Kulcsár István, Toldy Ferenc) is megajándékozták a közgyűjteményeket. Ma az Akadémiai Könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban, a sárospataki református kollégiumban, a szebeni levél-

tárban és Marosvásárhelyt található még egy-egy csonka példány. Kiadványunk az egyetlen teljes példányról készült. A könyvbe azonban a *Catilina árulásá-ról* és a *Jugurtha hadai-ról* szóló történetet nem a címlapon megjelölt sorrendben kötötték be. A két művet fölcserélték, amit annál könnyebben elkövethettek, mert a két munkát nem folyamatos levélszámozással és ívjelzéssel látták el, hanem a levélszámozás is, az ívjelzés is mindkettőben újrakezdődik. Kiadásunkban a kötet címlapján feltüntetett sorrendben közöljük a műveket. Eltértünk az akadémiai teljes példánytól abban is, hogy a *Jugurta hadai* 21a és 40b lapját az Országos Széchényi Könyvtár csonka példányából vettük. E két lapon a szöveg utolsó sora tördelési hibából az akadémiai teljes példányban nincs meg. A hiányosságot azonban nyomtatás közben észrevették és a kihagyott sort pótolták. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya a kiegészített változatot őrizte meg, s a szöveg teljessége végett e két lapot ennek alapján illesztettük kiadványunkba.

Maga a könyv mint nyomtatvány nem különösebben díszes. Két-három egyszerű iniciálé, egy szokványos arabeszk élénkíti csak az egybefolyó szöveget. A magyar nyomdászat történetében mégis jelentős a szebeni Fabricius-nyomda terméke. A szebeni tanácstól 1595-ben vette bérbe Fabricius János a műhelyt, s a Salustius-fordítás egyik első kiadványa volt. Fabricius a legbuzgóbb szebeni nyomdász, ő adta ki a legterjedelmesebb és egyúttal a legszínvonalasabb szebeni nyomtatványokat. Mindhárom ránk maradt terméke magyar nyelvű, és mintha ugyanannak a szellemi programnak volna része:

Baranyai Decsi Sallustius-fordítását időben Erasmus latin—magyar szemelvénygyűjteménye követte az ókori görögök böles mondásai-ból, továbbá az Eperjesen 18 levélnyi töredékben megőrzött Luther-katekizmus.

IRODALOM

Baranyai Decsi János Magyar Históriaja 1592—1598. A szerző életével közli Toldy Ferencz. Pest 1866. — Dr. Cserép József: *Bevezetés Caius Sallustius Crispus munkáihoz.* (Bp. 1910.) — Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* II. Bp. 1967. 110—111. — Kazinczy Ferenc: *Jelentés Sallustiusnak magyar fordítása felől = Erdélyi Múzeum.* III. (1815.) 176—177. — *A magyar irodalom története.* I. Bp. 1964. 416—424., 434—437. (Klanciczay Tibor, Varjas Béla.) — *Régi Magyar Költők Tára.* VII. Bp. 1912. — *Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600.* (Szerk. Borsa Gedeon stb.) Bp. 1971. 786. sz. — Turóczy Trostler József: *A magyar nyelv felfedezése.* Bp. 1933. — Waldapfel Imre: *Humanizmus és nemzeti irodalom = Irodalomtörténet.* 1933. — Zolnai Béla: *Nyelvek harca = Magyar Nyelv.* 1926.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Kormányos József

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

A kötéstervezés Sasvári Dezső munkája

Terjedelem: 17,63 (A/5) ív + 4 (A/5) melléklet

AK 1318 k 7981

79.6114 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György